

TURK TILIDA ZOOFRAZEOLOGIK BIRLIKLAR VOSITASIDA INSON OBRAZINI YARATISH

Salimova Zebo Rustam qizi

Toshkent oriental universiteti “Filologiya” kafedrası o’qituvchisi

Tel: +998 90 936-83-63

E-pochta: zebosalimova1990@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola turk tilida inson obrazini ifodalashda zoonim va zookomponentli iboralardan foydalanish masalalariga bag’ishlanadi. Fitonimik va zoonimik lug’at orqali shaxsni obrazli nominatsiya qilish muammosi tilshunoslikda o’z ahamiyatini yo’qotmagan. Uning lingvistik qiymatining sababi insonni o’zini o’rab turgan tirik tabiat sharoitida o’zini anglashning uzluksiz jarayonida yotadi. Ushbu jarayon zoosfera va fitosferani antropotsentrik talqin qilishning yangi shakllari bilan doimiy ravishda ta’minlanib, keng va chuqurlikda tarqalmoqda. Bir tomondan, u so’z boyligining barcha yangi qatlamlarini qamrab oladi, boshqa tomondan, turli darajadagi til darajalariga kirib boradi. Bu darajalarning eng qudratlisi - matn darajasi ham chetda qolmaydi.

Turk tilida qo’llaniladigan zoofrazeologik birliklar ma’no jihatdan tahlil qilinadi. Zoonim orqali inson qiyofasini ifodalashda til imkoniyatlarining kengligi ko’rib chiqiladi. Turk tilida inson qiyofasini aks ettirish, ularning xarakterlarini ochib berishda tilning so’z boyligiga e’tibor qaratiladi.

Kalit so’zlar: *Til, inson qiyofasi, xarakter, zoonim, zoofrazeologizm, obraz, portret, ijobiy, salbiy, tashqi ko’rinish, o’xshatish, obraz, muqobil, ekvivalent, ma’no ko’chishi.*

АННОТАЦИЯ

Данная научная статья посвящена вопросам использования зоонимов и выражений с зоокомпонентами для выражения образа человека в турецком языке. Проблема образной номинации лица через фитонимическую и зоонимическую лексику не утратила своего значения в языкознании. Причина его лингвистической ценности кроется в непрерывном процессе самосознания человека в окружающей его живой природе. Этот процесс постоянно обеспечивается новыми формами антропоцентрической интерпретации зоосферы и фитосферы, распространяясь вширь и вглубь. С одной стороны, он охватывает все новые слои лексики, а с другой стороны, проникает на разные уровни языка, самым мощным из которых является уровень текста.

Зоофразеологические единицы, употребляемые в турецком языке, анализируются с точки зрения значения. Зооним исследует широту языковых возможностей в выражении человеческого образа. В турецком языке внимание уделяется лексике языка при отражении образа людей и раскрытии их характеров.

Ключевые слова: *Язык, человеческий образ, характер, эвфемизм, зооним, образ, портрет, положительный, отрицательный, внешний вид, аналогия, образ, альтернатива, эквивалент, передача значения*

ABSTRACT

This scientific article is devoted to the issues of using zoonyms and expressions with zoocomponents to express the human image in the Turkish language. The problem of figurative nomination of a person through phytonymic and zoonymic vocabulary has not lost its importance in linguistics. The reason for its linguistic value lies in the continuous process of self-awareness of a person in the living nature that surrounds him. This process is constantly being provided with new forms of anthropocentric interpretation of the zoosphere and phytosphere, spreading wide and deep. On the one hand, it covers all new layers of vocabulary, and on the other hand, it penetrates to different levels of language. The most powerful of these levels is the text level.

Zoophraseological units used in the Turkish language are analyzed in terms of meaning. Zoonim explores the breadth of language possibilities in expressing the human image. In the Turkish language, attention is paid to the vocabulary of the language when reflecting the image of people and revealing their characters.

Keywords: *Language, human image, character, euphemism, zoonym, image, portrait, positive, negative, appearance, analogy, image, alternative, equivalent, transfer of meaning.*

KIRISH

Majoziy asosda paydo bo'lgan tirik tabiat ob'ektlari bilan insonning birlashmalari chuqur bilim asoslariga ega, chunki ular murakkab aqliy operatsiyalar natijalarini yozadilar, chunki inson o'simlik yoki hayvonot dunyosining turli xil vakillarini o'ziga xos fazilatlar bilan ta'minlab, keyin o'ziga xos xususiyatlarni beradi, o'ziga xos xususiyatlarini, uning fikri belgisidagi har qanday umumiylikni asos qilib oladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, bu yo'nalishdagi shaxsni tavsiflash shunchalik har tomonlama amalga oshiriladiki, inson uchun muhim bo'lgan xususiyatlar va uning shaxsiyatini ochib beradigan xususiyatlar o'rtasida aniq chiziq chizish imkoni yo'q.

Olamda hamma narsa bir-biriga bogʻliq yaratilganidek, insoniyat ham tabiat bilan chambarchas yashaydi. Kishining xatti-harakatlari, xarakteri va tashqi koʻrinishini hayvon yoki oʻsimlik nomlari bilan atash yoki oʻxshatish buning yaqqol isbotidir. Tarixdan hozirgi kunga qadar yomon xulqli odamlar yovvoyi yirtqich hayvonlarga, yaxshi fazilatli insonlar uy hayvonlariga, sezgir, harakatchanlar baʼzi qushlarga oʻxshatilishi anʼanaga aylanib qolgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Turk va oʻzbek tillarida insonning turli xil belgi-xususiyatlarini, yaʼni uning axloqiy, intellektual, ijtimoiy belgilarini shaxsiy xarakterlarini anglatuvchi soʻzlar turli xil hayvon nomlari (zoonimlar) va oʻsimliklar olami vositasida beriladi.

Hayvonot dunyosi haqiqatining nomlari boʻlgan zoonimlar koʻpgina tillarning leksik tarkibidagi eng qadimgi semantik guruhlardan birini tashkil qiladi. Maʼjuziy maʼnolarning rivojlanishi tufayli zooleksemalar insonning fazilatlarini va harakatlarini tavsiflash uchun faol ishlatiladi.

Inson – hayvonot dunyosi munosabati tilga ham oʻz taʼsirini koʻrsatgan boʻlib, tilning leksik fondidagi zoonim komponentli iboralar guruhi shakllantirgan. Zoonim komponentli iboralar antroposentrik xususiyat bilan xarakterlanadi. Zoofrazeologizmlar tarkibida it, mushuk, qoʻy, ot, hoʻkiz, sigir, echki, tuya, tovuq kabi uy hayvonlari; tulki, quyon, yoʻlbars, ayiq, boʻri, sher, toʻngʻiz singari yovvoyi hayvonlar; ilon, toshbaqa kabi sudralib yuruvchilar; sichqon, olmaxon singari kemiruvchilar; qushlar; suvda yashovchilar; hamda hasharot nomlarini bildiruvchi zoonimlar ishtirok etadi. Zookomponentli frazeologik birliklar maʼnosi bilan tarkibidagi soʻzlarining maʼnolari orasidagi munosabatga koʻra frazeologik chatishmalar va frazeologik butunlikka ajratiladi. Frazeologik chatishmalarining umumiy maʼnosi ularni tashkil qilgan komponent soʻzlar maʼnosiga umuman mos kelmaydi. Frazeologik butunlikning maʼnosi tarkibidagi soʻzlarining maʼnosi asosida izohlanadi.

“Qoʻydek yuvosh”, “qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan” kabi birikmalar esa oʻta yuvosh, biror zarar keltirmaydigan insonlarni tasvirlashda ishlatiladi. Baʼzan qoʻy soʻzi yolgʻiz ishlatilganda qoʻpol maʼnoda yuvosh, lapashang soʻzlariga sinonim sifatida ishlatiladi. Qoʻyning koʻzi ikki tarafga egilgan qosh-koʻz uchun ham ishlatiladi.

Zookomponentli frazeologik birliklar obyektlari boʻlmish timsollarning bu tariqa oʻzaro mosligi tillarda muqoyasaviy umumiylikning mavjudligidan dalolat beradi. Binobarin, badiiy muqoyasa asosida hosil boʻlgan turk va oʻzbek tillari

frazeologik birliklariga nazar tashlar ekanmiz, ularning ko'pchiligi muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz: Biz konuŕurken, ŕube müdürü keyifli keyifli gülüyor: - Bülbül gibi söylüyor Fransızca'yı maŕallah. Bir Türk kızı için sayanı takdir dođrusu, diyordu. ¹ Tarjiması: Biz so'zlashib turganimizda bo'lim mudiri nash'a qilib kulardi. - Fransuzchani bulbulday sayraydi-ya, yo olloh! Turk qizi uchun maqtovga sazovor bir fazilat, - deyardi". ² Yoki: Deminden beri yukarida talebelerimin vazifelerini tashih ediyordum. Kapı alındı, Munise aŕađıdan: - Abacıđım, misafir geldi, diye seslendi. Taŕlıkta siyah arŕafly bir hanım geziniyor; yüzü kapalı olduđu için tanımadım, tereddütle: - Kimsiniz efendim? diye sordum. Birdenbire ince bir kahkaha koptu; hanım, kedi gibi boynuma sıçradı. Međerse Munise imiŕ³. Tarjiması: Uyda o'tirib o'quvchilarimning daftarlarini ko'rayotgan edim. Eshik taqilladi. Munisa pastdan: -Opajon, mehmon keldi, - deb qichqirdi. Tashqarida qora chorshafli bir xotin aylanib yurardi. Yuzi yopiq bo'lgani uchun taniyolmadim. Taraddudlanib: - Kimsiz, afandim? - deb so'radim. Birdan kulgi ko'tarildi. Xonim mushuk singari bo'ynimga tashlandi. Tavba, Munisa ekan! Yaramas qiz meni belimdan ushlab hovlida aylantira boshladi. Hech qo'ymay yuzimni, bo'ynimni o'pa ketdi. Chorshaf kichkinamni bo'yiga yetgan qizga o'xshatib qo'yibdi⁴. Frazeologik birliklarni tarjima qilishda ular asosida mujassamlashgan obrazning barhayot yoki siyqaligini oydinlashtirishning ham tarjima tilida asl nusxadagi lisoniy birliklarga mazmun va uslub jihatlaridan mos til vositalarini tanlashda ahamiyati katta⁵.

Muayyan uslubiy maqsadga erishish niyatida yozuvchilar goho zookomponentli frazeologik birliklarni biroz o'zgartirgan yoki ularni to'ldirgan holda qo'llaydilar. Masalan, turli lingvomadaniyatlarda itday, it kabi o'xshatish etalonidan "qopmoq, talamoq", "sadoqatli, vafodor", "akillamoq, irillamoq", "yugurmoq", "izg'imoq, sanqimoq", "ergashmoq", "ishlamoq, mehnat qilmoq", "otmoq, xor qilmoq", "charchamoq", "quturmoq", "yashamoq", "ichmoq" kabi ma'nolarni ifodalash uchun foydalaniladi. Turk va o'zbek tillarida ham aynan shu ma'nolarda ishlatiladi. Quyidagi parchada mazkur o'xshatish qo'tir so'zi bilan birga qo'llanilib, undan "pisib qolmoq" ma'nosini ifodalash uchun foydalanilgan: "Sazlar, ŕarkılar baŕladı. Biz de kafaları çekiyoruz. Garsonlar etrafımızda pervane olmuŕlar. Derken arkada bir gürültü koptu. Sarhoŕlar birbirlerine girdiler. Onlar bıçakları fora ederken bizim

¹ Reŕat Nuri Güntekin. alıkuŕu. Roman. - İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1995. - 138 s.

² Раход Нури Гунтекин. Чоликуши. Туркчадан М. Исмоилий таржимаси. - Тошкент: Шарқ, 2002. - 136 б

³ Reŕat Nuri Güntekin. alıkuŕu. Roman. - İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1995. - 286-287 s.

⁴ Раход Нури Гунтекин. Чоликуши. Туркчадан М. Исмоилий таржимаси. - Тошкент: Шарқ, 2002, - 296 б.

⁵ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. - Тошкент: Фан, 2005. - 184 б.

Musa da duduęe asıldı. O aslan kesilmiř kavgacılar, duduęün bir fırt etmesiyle uyuz it gibi kuyruklarım kısıp oturdular”⁶. Aziz Nesinning “Bay duduk” hajviy hikoyasi 1969-yilda Miad Hakimov tomonidan “Hushtak afandim” nomi bilan o‘zbek tiliga tarjima qilingan bo‘lib, unda ekvivalent komparativ birliklar yordamiga murojaat qilinmagan va “uyuz it gibi” frazeologik birligi tushirib qoldirilgan. Bu bilan asliyatga teng qimmatli ta’sirchanlik yuzaga chiqmay qolgan: “Bir payt o‘yin-kulgi boshlanib ketdi. Rohat qilib o‘tiribmiz. Ofitsantlar atrofimizda parvona. To‘satdan orqa tomonda shovqin ko‘tarildi. Mast-alast odamlar yoqa bo‘g‘ishib ketishdi. Ish pichoqqa borib taqalay deganida, Musa hushtak chalib yubordi. Hozirgina bir-biri bilan sherday olishishib turgan azamatlar churillagan ovozni eshitiboq, dumlarini qisib qolishdi”⁷ Mazkur hikoyaning “Janob ‘hushtak’” nomi bilan 2014-yilda Xayrulla Hamidov tomonidan amalga oshirilgan tarjimasida Miad Hakimov tarjimasida tashlab ketilgan turli-tuman iboralar, voqealar tasviri, personajlar xususiyatlari asliyatga monand tarzda bekami-ko‘st qayta yaratilgan. Asliyatdagi milliy ruh o‘zbek o‘quvchilariga to‘laqonli yetkazib berilgan: “Kazinoda sozlar chalindi, qo‘shiq avjida. Biz esa otamlashish bilan ovoramiz. Shinavanda xizmatchilar atrofimizda girdikapalak. Shu payt orqa tomonimizda shovqin ko‘tarildi. Shirakayf mijozlardan bir nechtasi janjal boshlashibdi. Bir-ikkitasi pichoq chiqarib, havoda o‘ynata boshlaganda, bizning Musa hushtagini qo‘liga oldi. “Sheryurak” pahlavonlar hushtak ovozini eshitishlari bilan qo‘tir it kabi dumlarini qisishib, bir lahzada “in-inlariga” kirib ketishdi.⁸

Goho ma’no va uslubiy vazifa jihatlaridan mos muqobil variantlarning tayanch komponentlarigina bir-birlarinikiga o‘xshash bo‘lib, boshqa so‘zlari farq qiladi. Bunday o‘zaro muqobil frazeologik birliklar odatda bir xil voqea-hodisa, harakat-holat, xislat-xususiyatning obrazli yoki his-hayajonli ifodasi uchun yaratilgan bo‘lib, bir-birlariga to‘la mos keladilar⁹. Jumladan, turkcha it takımı frazeologik birligining ham, o‘zbekcha “it yotish mirza turish” muqobil variantining ham tayanch komponentlari “it” bo‘lib, ikkala lisoniy birlik ham “yashash uchun hech qanday qulayliklar yo‘q” ma’nosini obrazli ifodalashga xizmat qilgan: Benim Kazlıçeşme’deki odama getirdim oęlanı. O dört kiři ile yatarmıř. Hep it takımı! Rahat etsin oęlan, dedim. Sabaha dek inin inim inledi¹⁰ Tarjiması: Husayn ijarada haligi to‘rt kishi bilan turar, yashashlari “it yotish mirza turish” ekan. Bolani

⁶ Aziz Nesin. Bay duduk. – Istanbul: Düşün, 2020.

⁷ Miad Hakimov tarjiması. Hushtak afandim. – T., 1969. 11-12 b.

⁸ X.Hamidov tarjiması. Janob “hushtak”. – T., 103-b.

⁹ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 196. 20

¹⁰ Sait Faik. Mürüvvet. – Ankara: Bilgi yayınevi, 1906. - 156 s.

G'ozlichashmadagi uyimga olib keldim. Bir odamday yashasin shu bola, dedim. Tuni bilan og'riqdan qiynalib, ingrab chiqdi, bola bechora¹¹.

It zoonimi o'zbek tilida sodiq kishi qiyofasida ham keladi. "It vafo-xotin jafo" maqoli buning yaqqol misolidir. Kishiga o'z umr yo'ldoshidan ko'ra itidan ko'proq vafo keladi.

It-qadr-qiymati yoq, tarbiyasiz odam. O'zbek tilida ham turk tilida ham ko'p qo'llaniluvchi zoonimlar qatorida "itday", "it kabi" metaforalari laganbardor yoki sodiq xizmatkor kishilar uchun ishlatiladi, turk tilida "yuzünü köpek yalamış", "köpek gibi" kabi iboralar va metafora orqali surbet, yuzsiz, orsiz kishilar obrazi gavdalantiriladi.

It- laganbardorlar qiyos etiluvchi hayvondir. Chunki egasiga xushomad qilib, ko'nglini ovlashga harakat qiladi. Laganbardorlar vaziyatga qarab insonlarga foyda olish maqsadida xushomad qiladilar. Och Ko'z insonlarga nisbatan esa kuchuk so'zi ishlatiladi.

Inson xarakterini ifodalovchi so'zlar ham har bir til millatining dunyoqarashi, mentalitetidan kelib chiqqan holda qo'llaniladi. Qadimdan tili, dini va qalbi bir bo'lgan, tarixiy imtihonlarda birgalikda kurashgan o'zbek va turk xalqlari kuchli tarixiy aloqalar, umumiy ma'naviy qadriyatlar va urf-odatlariga ega.

Ot, tuya, qo'y, mushuk, it, sigir kabi hayvonlarning xonakilashtirilishi turkiy xalqlar leksikasida ijobiy ma'no belgilarini o'zida aks ettiruvchi frazeologik birliklarning ifoda va mazmun jihatidan boyishida yanada muhim bir omil bo'ldi.

"Eşek gibi" ifodasi turk tilida aqlsizz, qo'pol, o'ylamay ish qiladigan kabi ma'nolarda keladi. Tuyg'usiz, hissiz odamga nisbatan esa "eşek derisi gibi" birikmasi qo'llaniladi. O'zbek tilida esa bu birikmalar juda mehnat qilib yuzaga chiqmagan odam yoki o'ta qaysar ma'nolarida keladi. Shu bilan birga, ko'zlari katta-katta insonga nisbatan "eşek gözlü" ifodasi ishlatiladi.

Turk tilida shunday iboralar borki, ular insonga xos xarakterlarni badiiy tarzda va ta'sirchan ifodalash imkonini beradi. Masalan "müreккеp yalamış" (siyoh yalagan) iborasi ilm-fanga berilgan, umrini ilm olishga sarflaydigan kishilarni bildirsa, "yuzünü köpek yalamış" iborasi esa uyatsiz, orsiz kishi ma'nosini ifodalab keladi.

Yana shuni ta'kidlash joizki, turk tilida ham o'zbek tilida ham zoonimlar ishtirok etgan iboralar ko'p va ularning aksariyati har ikki tilda ham o'xshash ma'nolarda keladi.

deve yapmak- tuya qilmoq birovning pulini, molini o'zlashtirmoq;

¹¹ S. Hamidova tarjimasi. Muruvvat. – T., 2019. - 49 b.

deveyi havutuyla yutmak- tuyani yutib, dumini ko'rsatmoq, har qanday katta (ko'p) narsani ham o'zlashtirib, undan nishon, iz qoldirmaslik;

sağmal inek-sog'in sigir, ma'lum miqdordagi mablag' bilan muntazam ta'minlab turadigan manba;

arının yuvasına (inine) çomak sokmak- arining iniga cho'p suqmoq xavfli odamni gij-gijlab o'ziga hujum qilishiga yo'l qo'ymoq;

sıçan deliği bin altın-sichqonning ini ming tanga bo'ldi, qochib qutulgan joy topolmay qolmoq.

öküzün altında buzağı aramak- "tirnoq ostidan kir izlamoq" yomon niyat bilan ayb, xato-kamchilik topishga harakat qilmoq;

eşeğe gücü yetmeyip semerini dövme -yomonning kuchi yapaloqqa yetmoq kuchli odamlarga biron narsa qila olmay, alamini kuchsizlardan olmoq;

köpeksiz köyde çomaksız gezmek -o'zi xon, ko'lankasi maydon kim nimani xohlasa, shuni qilmoq;

Turli hududlarda uchraydigan jonivorlar ham goho bir-birlaridan tafovut qiladilar: ular o'zlariga xos xususiyatlari, xatti-harakatlari bilan turli xalqlar nazarida turlicha tushunchalar timsollari sifatida namoyon bo'lib, xilma-xil muqoyasaviy iboralarning obrazli asoslari tarzida namoyon bo'ladilar. Bu, o'z navbatida, turli xalqlarning ma'no va uslubiy vazifa jihatlaridan o'zaro mos zookomponentli frazeologik birliklari obrazli asoslarining bir-birlaridan farq qilishlariga olib keladi.

XULOSA

Shunday qilib, olamning lisoniy manzarasini o'rganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan o'zaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bog'liqdir. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi. Olamning lisoniy manzarasini aks ettirishda esa zoonimlar va zoofrazeologik birliklar keng ahamiyat kasb etadi. Zero, inson obrazi, uning hayoti tabiat bilan chambarchas bog'liqdir.

REFERENCES

1. Исмоилов Ф. Зоокомпонентли фразеологик birliklarнинг этномаданий хусусиятлари // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. №7. –Тошкент: 2013.
2. Шабанов Ж., Ҳамидов Х. Уй ҳайвонлари номига асосланган мақол ва ибораларнинг таржимада берилиши // Таржима масалалари. № 2. –Тошкент: ТошДШИ, 2014.

3. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005. - 184 б.
4. Рашод Нури Гунтекин. Чолиқуши. Туркчадан М. Исмоилий таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2002 Zohidov T.Z. Zoologiya ensiklopediyasi. Qushlar. – Toshkent, 1957.
5. Ibrat. «Ergash Jumanbulbul o‘g‘li ijodining ma’naviy qadriyatlarni yuksaltirishdagi o‘rni va ahamiyati» ilmiy-amaliy anjumanining materiallari. – Samarqand: SamDU nashri, 2006. – 84 b.
6. Ishoqov F. «Zarbulmasal»dagi qush nomlariga doir // «O‘zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1973, №1. -B.46-50.
7. S. Hamidova tarjiması. Muruvvat. – T., 2019
8. Ömer Seyfettin. Yüksek ökçeler. Ocak 2006.
9. Aziz Nesin. Şimdiki Çocuklar Harika, 74. 2005

Internet saytlari

1. Sait Faik. Mürüvvet. – Ankara: Bilgi yayınevi, 1906
2. <http://www.ziyonet.com>
3. <http://tdk.gov.tr>
4. <http://kitob.uz>
5. <http://www.biblus.ru>